

Research Paper

The Role of Context and Intra-Textual Elements in Discovering the Purpose of Surah Al-Qalam

Hamid Rezaei¹ , Fereshteh Marzban^{*2} , Sohrab Morovati³

¹ Ph.D. in Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Ilam University, Ilam, Iran. h.rezaei@ilam.ac.ir

² Fereshteh Marzban, Quranic Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra(s) University, Tehran, Iran. F.Marzban@alzahra.ac.ir

³ Professor of Quranic and Hadith Sciences, Ilam University, Ilam, Iran. sohrab_morovati@yahoo.com

10.22080/qhs.2025.5861

Received:

March 6, 2025

Accepted:

June 2, 2025

Available online:

September 10, 2025

Extended Abstract

1. Introduction

Identifying the main purpose (gharad) of Surah Al-Qalam through the perspectives of exegetes and intra- and extra-textual elements is one of the key methods for uncovering the surah's strategic intent. According to the contextual flow (siyaq) and the central pillars of the surah, this study presents a new model to reveal the explicit objective intended by the Divine Legislator. Based on the surah's context, the main theme centers on "warning the polytheists who accused the Prophet Muhammad (PBUH) of madness." This main objective

encompasses two subthemes: honoring the character of the Prophet (PBUH) and refuting the false claims of the disbelievers, both of which align with the overall conceptual coherence of the surah.

The surah opens with an oath by the pen, denying any notion of madness in the Prophet (PBUH), and concludes with the same affirmation alongside a reminder of the Qur'an's divine nature. The middle verses depict the moral and ideological traits of the disbelievers and offer a firm response to their false accusations. Criteria for identifying the surah's purpose—such as its name, the use of the disjointed letter 'Nūn', the 'Asma al-Husna',

***Corresponding Author:** Fereshteh Marzban

Address: Faculty of Theology, Al-Zahra(s) University, Tehran, Iran. **Email:** F.Marzban@alzahra.ac.ir

contextual coherence, connections between the opening and closing verses, and the thematic unity of key stories—are all consistent with this interpretation.

2. Methods

The study adopts documentary and library research methods, employing note-taking techniques to collect relevant information. The research is descriptive-analytical in nature, combining textual analysis with exegetical comparison to reveal the surah's internal structure and purpose.

3. Findings

One of the most significant discussions in Qur'anic studies today concerns thematic orientation and the purposes (maqasid) of surahs. This field plays a crucial role in understanding the divine message by identifying the principal intent of each surah. A deep contemplation of the Qur'anic text shows that every surah has a central purpose, around which subsidiary themes revolve. The unity of purpose is not limited to monolithic surahs but can also be traced in those with multiple themes.

Surah Al-Qalam is the 68th surah of the Qur'an, containing 52 verses, 301 words, and 1,288 letters. According to many commentators, all its verses were revealed in Mecca before the Prophet's migration (see Suyuti, n.d., vol. 6, p. 249; Ma'rifat, 1415 AH, vol. 1, p. 168; Khorramshahi, 1998, vol. 2, p. 1258; Tusi, n.d., vol. 10, p. 73). Like other Meccan surahs, its central themes revolve around matters of 'faith' and 'ethics'. Some exegetes, however, maintain that parts of it were revealed in Medina (Tabataba'i, 1417 AH, vol. 19, p. 366; Tabarsi, 1993, vol. 10, p. 496; Alusi, 1415 AH, vol. 15, p. 26).

It was revealed after Surah Al-Mulk and before Surah Al-Haqqah, and is also known by the names Nun or Nun wa'l-Qalam (Darwazah, 1383 AH, vol. 1, p. 353). Among

the surahs beginning with disjointed letters, Al-Qalam is considered the first revealed, and, according to many narrations on chronological order, the second surah revealed after Al-'Alaq (Ma'rifat, 1415 AH, vol. 1, p. 133; Mahdavi Rad, 2003, p. 200). Due to its moderate length, it belongs to the group of Mufassalat surahs, constituting roughly half a hizb of the Qur'an (Khorramshahi, 1998, vol. 2, p. 1258). Some scholars also classify it among the Surat al-Mumtahanat (Ramyar, 1983, pp. 360, 596).

In recent years, scholars have paid increasing attention to the geometric or structural organization of Qur'anic surahs, arguing that this new perspective greatly aids in understanding the interrelationships among verses and in discovering both major and minor purposes. Thinkers such as Burhan al-Din al-Biq'a'i, Sayyid Qutb, Allameh Tabataba'i, Muhammad Izzat Darwazah, Sa'id Hawa, Abd al-'Ali Bazargan, and Mahmoud Bastani have each contributed to this goal-oriented interpretation of the Qur'an. The present study aims to evaluate the most significant intra-textual components of Surah Al-Qalam to achieve a more precise understanding of its primary purpose.

4. Conclusion

From various exegetical viewpoints, Surah Al-Qalam presents a coherent structure with multiple themes that serve a unified purpose. According to its contextual flow, the surah's objective is to warn those who accused the Prophet Muhammad (PBUH) of madness, asserting the futility of their claims and the inevitability of divine retribution. The surah begins with an oath by the pen, affirming the Prophet's sanity and divine mission, proceeds to invalidate the disbelievers' false accusations through descriptions of their moral corruption, and concludes by emphasizing their

helplessness before the Qur'an. The narrative portions also illustrate the worldly and otherworldly consequences of disbelief.

These findings align with the surah's internal criteria—its title, the relationship between its opening and closing verses, the use of the disjointed letter 'Nūn', recurring and unique words, Asma al-Husna, embedded stories, and contextual harmony—all of which collectively confirm the surah's central theme.

References

The Holy Quran.

Alusi, Mahmoud. (1415 AH). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-'Azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Bostani, Mahmoud. (1424 AH). *Al-Tafsir al-Bina'i lil-Quran al-Karim*. Mashhad: Islamic Research Foundation.

Baq'a'i, Ibrahim ibn Omar. (1427 AH). *Nazm al-Durar fi Tanasub Ayat wa Suwar*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Jawadi Amoli, Abdullah. (1388 SH). *Tafsir Tasnim*. Qom: Asra.

Funding

No external funding was received for this research.

Authors' Contribution

The article was co-authored by three researchers. **Dr. Fereshteh Marzban** is the corresponding author.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Huway, Saeed. (1412 AH). *Al-Asas fi al-Tafsir*. Cairo: Dar al-Salam.

Khamehgar, Mohammad. (1381 SH). *The Artistic Structure of the*

Khorramshahi, Bahā' al-Din. (1377 SH). *Encyclopedia of Quran and Quranic Studies*. Tehran: Nahid.

Razi, Fakhr al-Din Muhammad ibn Omar. (1420 AH). *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

Tabatabai, Muhammad Husayn. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Al-'Ilmi Institution.

علمی

نقش سیاق آیات و عناصر درون متنی در کشف غرض سوره قلم

حمید رضایی^۱ ID، فرشته مرزبان^{۲*} ID، سهراب مروتی^۳ ID^۱ دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، h.rezaei@ilam.ac.ir^۲ دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران، F.Marzban@alzahra.ac.ir^۳ دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، sohrab_morovati@yahoo.com

10.22080/qhs.2025.5861

چکیده

تبیین هدف اصلی سوره قلم با استناد به نظرات مفسران و عناصر درون متنی و برون متنی یکی از روش‌های کشف غرض راهبردی سوره است؛ بدین ترتیب طبق سیاق و ارکان محوری سوره با ارائه الگویی نوین منطوق مهم شارع مقدس کشف می‌شود. مهم‌ترین مباحث مطروحه با استناد به سیاق سوره قلم کشف هدف «هشدار به مشرکان در نسبت دادن جنون به پیامبر اکرم(ص)» با زیرمجموعه‌های «تکریم شخصیت پیامبر اکرم(ص)» و «نفی سخنان دروغین مشرکان» می‌باشد که با مفهوم مجموعه آیات سوره هماهنگ است. غرض محوری سوره با محوریت سوگند به قلم و نفی جنون از پیامبر اکرم(ص) شروع شده است و با نفی جنون از پیامبر اکرم(ص) و ذکر بودن قرآن کریم به پایان رسیده است. از طرفی در آیات میانی نیز به شناساندن شخصیت مشرکان و پاسخ قاطعانه به افکار دروغ آنها نسبت به پیامبر اکرم(ص) پرداخته است. لازم به ذکر است که معیارهای کشف سوره قلم اعم از نام سوره، کاربرد حروف مقطعه ن، اسماء الحسنی، سیاق آیات، ارتباط آغاز و پایان سوره، کلمات پرتکرار، کلمات تک کاربرد، داستان های سوره با سیاق و مضامین سوره کاملاً منطبق است.

تاریخ دریافت:

۱۶ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۲ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۹ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

سوره قلم، نفی جنون از پیامبر اکرم(ص)، حتمی بودن عذاب دشمنان، سیاق، المیزان

* نویسنده مسئول: فرشته مرزبان

آدرس: دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران.

ایمیل: F.Marzban@alzahra.ac.ir

۱ بیان مسأله

امروزه یکی از مباحث مهم در علوم قرآنی غرض‌مداری سوره‌های قرآن، علم مقاصد سوره‌ها است که دانشی تأثیرگذار در فهم آیات وحی برای یافتن غرض اصلی هر سوره در تفسیر و شناخت معارف است. با نگاهی ژرف به آیات درخواستی یافت که هر سوره یک هدف کلی دارد که در آن نقش محوری ایفا می‌کند و بقیه اهداف حول این مرکز در حرکتند. باید توجه داشت که وحدت هدف تنها درسوره‌های تک موضوع دیده نمی‌شود بلکه درسوره‌های چند موضوعی نیز درخور رهگیری است.

سوره قلم براساس ترتیب سور قرآن کریم سوره شصت و هشتم کتاب مقدس است که شامل پنجاه و دو آیه و مشتمل بر سیصد و یک کلمه و هزار و دویست و هشتاد و هشت حرف می‌باشد. لازم به ذکر است که بعضی از مفسران قائل هستند که نزول همه آیات این سوره قبل از هجرت پیامبر اکرم (ص) در مکه است (سیوطی، بی‌تا، ج ۶، ۲۴۹؛ معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۶۸؛ خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۲۵۸؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۷۳) و مانند سایر سور مکی عناصر محوری آن خطوط اعتقادات و اخلاق است. البته برخی دیگر از مفسران قائلند آیاتی از آن مکی و آیاتی مدنی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۶۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۴۹۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۲۶). این سوره شصت و هشتمین سوره قرآن است که بعد از سوره ملک و قبل از سوره حاقه نازل شده است که به نام‌های نون یا نون والقلم هم معروف است (دروزه، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۳۵۳). در میان سوره‌هایی که با حروف مقطعه آغاز می‌شود نخستین سوره‌ای که نازل شده سوره قلم است، که بنابر نظر مشهور در ترتیب نزول، براساس برخی روایات مرتبط با ترتیب نزول، دومین سوره پس از سوره علق نازل شده است (معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۳؛ مهدوی راد، ۱۳۸۲، ص ۲۰۰) و به لحاظ حجم آیات از سوره‌هایی می‌باشد که در دسته مَفْضَلَات قرار می‌گیرد که تقریباً نصف جُزب قرآن کریم را تشکیل می‌دهد.

(خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۲۵۸) البته برخی قائل هستند که سوره قلم به‌عنوان سور ممتحنات نیز است (رامیار، ۱۳۶۲، ص ۳۶۰ و ۵۹۶).

در سالهای اخیر اندیشمندان مختلفی با نگرش توجه ویژه به ساختار هندسی سور قرآن کریم قائل هستند که این نگرش جدید می‌تواند کمک زیادی به فهم مباحث آیات قرآن کند زیرا با کشف اهداف اصلی و فرعی سوره‌ها و کشف ارتباط سیاق آیه‌ها با یکدیگر در ترسیم اهداف فرعی مؤثر است. اندیشمندانی همچون برهان الدین بقاعی صاحب، سید قطب، علامه طباطبایی، محمد عزت دروزه، سعید حوئی، عبدالعالی بازرگان و محمود بستانی به اهداف سوره‌های قرآن کریم متمرکز بودند. پژوهش حاضر سعی دارد محوری‌ترین ارکان درون متنی سوره قلم را برای شناخت دقیق‌تر هدف اصلی مورد ارزیابی قرار دهد.

۲ پیشینه پژوهش

در ارتباط با سوره قلم مقالاتی همچون «تفسیر ساختاری سوره قلم» نوشته محمد خامه‌گر، «بررسی انسجام عناصر متن در سوره قلم براساس نظریه هالیدی و حسن» نوشته مریم بخشی و واکاوی سبک‌شناسانه سوره قلم نوشته عباس اقبالی و سعیده حسن شاهی انجام شده است.

در ارتباط با روش کار نیز مقالاتی همچون «نقش سیاق و عناصر درون متنی در کشف غرض سوره مریم» نوشته فرشته معتمد لنگرودی و بی بی سادات رضی بهابادی نوشته شده است. ولی باید توجه داشت تاکنون پژوهشی با رویکرد جامع به بررسی سیاق آیات و عناصر درون متنی در کشف غرض سوره قلم نپرداخته است.

انظرات مفسران در مورد هدف اصلی سوره قلم

در این قسمت به دسته‌بندی دیدگاه‌های مفسران در مورد اهداف سوره پرداخته می‌شود.

۲،۱ عظمت رسول اکرم(ص) و رسالت

صاحب تفسیر من هدی القرآن معتقد است که موضوع اصلی سوره قلم، عظمت و استقامت رسول اکرم (ص) و رسالت الهی ایشان است که با بیان افکار جاهلیت و پندارهای باطل آنها و تهمت به رسول اکرم (ص) آنها را مورد خطاب قرار می دهد و به داستان اصحاب حقل^۱ اشاره می کند. همچنین به تفاوت میان متقین و مجرمین اشاره می کند که در قیامت نتایج اعمال خود را خواهند دید. در واقع دشمنان از روی حسد و کینه به پیامبر اکرم (ص) تهمت جنون می زنند. در انتهای سوره نیز به اهمیت علم و جهل که در طرز تفکر و زندگی حق محور بسیار مؤثر است، اشاره می کند (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۶، ص ۱۸۹).

۲،۲ نفی جنون از پیامبر اکرم(ص)

سید قطب در ابتدای سوره قلم می نویسد: «سیاق سوره نفی جنونی است که ابتدای سوره و انتهای سوره در آیه «وَ إِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ: إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» آمده است که این باعث به وجود آمدن حلقه هایی هماهنگ می شود.» (شاذلی، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۶۵۱).

۲،۳ اهمیت قلم

صاحب تفسیر من وحی القرآن نیز معتقد است غرض سوره قلم، اهمیت قلم و نوشتن در انتقال مفاهیم می باشد که شخصیت پیامبر (ص) و سرانجام دشمنانشان را بیان می کند و در انتهای سوره به اهمیت یادآور بودن قرآن کریم به مردم در تمامی مسائل اشاره می کند (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۲۳، ص ۳۵) زیرا خداوند متعال انسان را ضمن آموزش در مورد نوع بهره مند شدن از قلم و سخن به سوی این دو نعمت ارزشمند رهنمون کرده است.

۲،۴ دلداری پیامبر اکرم(ص)

علامه معتقد است که سوره قلم پیامبر اکرم(ص) را به خاطر تهمت های ناروای مشرکان تسلی خاطر می دهد و به او وعده های زیبا می دهد تا ایشان ضمن حفظ شخصیت با صبوری از همراهی با مشرکان ممانعت نماید. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۶۷) طبق توضیح داده شده محور سوره قلم تسلیت و دلداری پیامبر (ص) در برابر تهمتهایی است که دشمنان به او می زدند؛ لذا به نفی جنون و هشدار به مشرکان می پردازد. (ر.ک: بقاعی، ۱۴۲۷ق، ج ۸، ص ۸۹؛ حوی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۶۰۵۰؛ بستانی، ۱۳۸۰ش، ج ۷، ص ۷۸).

۳ مهم ترین معیارهای استخراج

هدف سوره

در پژوهش حاضر سعی شده تا علاوه بر دیدگاه های ناظر بر معیارهای استخراج سوره به سیاق آیات نیز توجهی ویژه شود. برجسته ترین معیارهای استخراج هدف سوره قلم شامل نام آن، ارتباط آیات ابتدایی و پایانی سوره، کاربرد حروف مقطعه ن، کلمات پرتکرار، کلمات تک کاربرد، اسماء الحسنی، داستان های سوره و سیاق آیات است.

۳،۱ کشف هدف سوره براساس نام آن

سوره قلم به خاطر شروع با کلمه «قلم» و سوگند خداوند به قلم و هر آنچه می نویسند بدین اسم نام گذاری شده است. به عبارتی نام سوره قلم با هدف سوره ارتباط دارد و با توجه به نظرات مختلف عامه و خاصه از باب عِلْم بالغلبه است به این معنی که علماء می گویند: «السورة التي يذكر فيها القلم»؛ (تستری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۶۱ و ۲۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۸۶)؛ نه اینکه سوره به نام قلم باشد بلکه کم کم در تخفیف عِلْم بالغلبه شد و سوره به «قلم» نام گذاری شد. علامه طباطبایی نیز بر اهمیت و کارکرد قلم در سوره اذعان می کنند که قلم به مفهوم

^۱ اصحاب حقل کسانی بودند که به خاطر نافرمانی، به عذاب دنیوی و اخروی دچار می شوند.

برکت نعمت و معجزه‌ای مانند قرآن که آن را یادآوری برای جهان و جهانیان می‌خواند، غرض اصلی و موضوع محوری این سوره به شمار می‌رود و آیات انتهایی به جمع‌بندی محتوای سوره می‌پردازد (ر.ک: قلم: ۵۱-۵۲)؛ در آیات مذکور بعد از فرود آمدن لحن کلام مجدد اوج می‌گیرد و با بیان هدف اصلی (اعجاز الهی قرآن) خاتمه می‌یابد.

۳/۳ کاربرد حروف مقطعه ن

بررسی حروف مقطعه هر سوره یکی از مواردی است که می‌تواند در مفهوم غرض سوره بررسی شود. به عبارتی منطوق سور آغازگر با حروف مقطعه مانند یکدیگر است (خامه‌گر، ۱۳۸۱، ص ۲۰۸). سوره قلم در آیه نخست خود با حرف مقطعه «ن» شروع می‌شود، برای همین نام دیگرش نون یا نون و القلم است (خرم‌شاهی، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۱۲۵۷). بر پایه یافته فوق، مشاهده می‌شود که در اولین آیه این سوره به کتاب (قلم و نگارش) اشاره شده است. آیات قابل توجهی از این سوره، مانند سایر سوره‌هایی که با حروف مقطعه شروع می‌شوند، درباره جریان تکذیب رسول خدا (ص) و خصلت‌های دروغ‌زنان است. مخاطب این سوره نیز مانند آن سوره‌ها شخص پیامبر (ص) است. در این سوره نیز به داستان همدم ماهی (که اشاره به حضرت یونس (ع) دارد) پرداخته شده است و نصرت و لطف الهی درباره وی یادآوری شده است. با این اوصاف می‌توان گفت شروع سوره با حرف مقطعه «ن» بیانگر دفاع و اثبات حقانیت پیامبر اکرم (ص) است.

۳/۴ سوگند به نون و قلم

با توجه به اینکه خداوند متعال ابتدای سوره به مصداقی خاص اشاره می‌کند این نشان از اهمیت آن مسأله دارد (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۶۸، ۳۲۲-۳۲۱). قلم و نوشته از بزرگترین نعمت الهی می‌باشد که خداوند از آن دو به عظمت یاد می‌کند: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ . عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (رحمن/ ۳ و ۴)، «عَلَّمَ بِالْقَلَمِ . عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (علق/ ۴ و ۵). برخی از مفسرین کلمه «ما» در عبارت «و ما یسطرون» را مصدریه به معنای خود نوشتن (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۴)، برخی آن

مطلق به هر نوشتاری که نگاشته می‌گردد به این نام شناخته شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۶۱۶) قرائتی نیز معتقد است که تکیه بر قلم، تکیه بر سند و استدلالی می‌باشد که در این سوره بیان شده است. (قرائتی، ۱۳۷۸، ج ۱۰، ص ۱۶۸) خداوند با ذکر نعمت قلم در اولین سوره (علق) و دومین سوره نازل شده (قلم) بعد از خلقت بشر، اندیشه را به- عنوان متقن‌ترین نشانه ربوبیت الهی معرفی می‌کند (کوهی گونینی، ۱۳۹۲، ص ۹) البته باید توجه داشت که طبق ارکان درونی سوره ارتباط عمیقی میان قلم و از بین بردن طغیان بشر و پیروزی حق وجود دارد (خامه‌گر، ۱۳۸۱، ص ۳۶۸).

۳/۲ ارتباط آیات ابتدایی و پایانی سوره

آیات ابتدایی و انتهایی هر سوره می‌تواند درکشف غرض اصلی نیز راهگشا باشد. سوره قلم با آیه «ن وَ الْقَلَمِ وَ مَا يَسْطُرُونَ * مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ» (قلم/ ۱-۲) شروع شده است که با قسم به نون و قلم و آنچه نوشته شده تهمت جنون از پیامبر (ص) را نفی می‌کند و به ایشان می‌فرماید تو به برکت نعمتی که به تو ارزانی داشته شده است (قرآن) دیوانه نمی‌باشی و معدن علم، اخلاق و عقل هستی (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۴، ص ۳۸۰-۳۷۸). برخی از مفسران، نعمت در آیه دوم را نعمت نبوت، فصاحت بیان، سیرت مرضیه، عقل کامل یا برائت آن جناب از هر عیب و اتصافش به هر صفت پسندیده دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۶۱۷). دو آیه پایانی سوره، یعنی آیات ۵۱ و ۵۲ «وَ إِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ * وَ مَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» به ناکامی دروغ‌زنان گمراه (مشرکان) اشاره کرده و بار دیگر اتهامات واهی آنان را درباره مجنون بودن پیامبر (ص) رد می‌کند و بر حقانیت قرآن و رسالت پیامبر (ص) مهر تأیید می‌زند. با توجه به هماهنگی معنادار آیات آغازین و پایانی سوره قلم، می‌توان اظهار داشت که بیان پیشاپیش ناکامی مشرکان و رد اتهامات و ادعاهای باطل ایشان نسبت به پیامبر (ص) و بشارت پیروزی نهایی ایشان به

عقلی، علمی نیست، بلکه به خاطر کینه‌ای است که نسبت به پیامبر اکرم (ص) داشته‌اند.

۳،۶ کلمات پر تکرار

کلمات پرتکرار حاکی از تأثیر آنها در کشف مضامین اصلی سوره دارد (بستانی، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۳۱۱). در سوره قلم نیز کلماتی کلیدی وجود دارد که به طور معنادار تکرار شده و با محور سوره در ارتباط هستند. کلمه «رَبِّ» همانطور که در اسماءالحسنی بیان شد؛ از کلمات پرکاربرد است که در سوره قلم آمده است. کلمه «نعمت»، که در اینجا مراد نبوت پیامبر (ص) است، ۲ بار به صورت «نعمه» در آیات ۲ و ۴۹ سوره قلم ذکر شده است. در این سوره ابتدا خداوند به خاطر نعمت نبوت بر پیامبر (ص) ایشان را از هر گونه جنون و دیوانه بودن نفی می‌کند؛ زیرا اگر پیامبر (ص) متصف به صفت جنون باشند، در این صورت مسئله حقانیت نبوت، ابلاغ کلام الهی و حکیم بودن خداوند زیر سؤال می‌رود؛ برای همین در ابتدا می‌فرماید: «مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ» (قلم: ۲) و در انتهای سوره آیه «لَوْلَا أَنْ تَدَارِكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ» (قلم/ ۴۹) به نعمت و لطف خداوند بر حضرت یونس(ع) اشاره می‌کند تا به پشتیبانی خداوند برای دلگرمی پیامبر اکرم (ص) و هشدار به مشرکان از عاقبت کارش خبر دهد. کلمه «مجنون» ۲ مرتبه در سوره قلم به کار رفته است. مقصود از واژه «مجنون» در «مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ» (قلم/ ۲) به معانی جاهل به نعمت خداوند، عدم جنون در کمال عقل، مقام نبوت و حکمت (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۵۰۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۷۵)، بازدارندگی عقل به وسیله هوی و هوس آمده است. ماده «ذکر» ۲ مرتبه در سوره قلم به کار رفته است. مقصود از واژه ذکر در هر دو آیه «وَ إِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ * وَ مَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (قلم/ ۵۱-۵۲) به معنای قرآن کریم است که به عنوان یکی از اوصاف قرآن کریم می‌باشد. خداوند با آوردن کلمه ذکر مشرکان را به آخرت و جزای الهی متذکر می‌سازد (طبرسی، ۱۳۷۲،

را قلم اعلی (قلم آفرینش) و مراد از «ما یسطرون» را نگاشتن اعمال توسط فرشتگان (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۷۸ و ۷۹) و بعضی لوح محفوظ می‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۳۳). خداوند در این سوره قلم به اهمیت قلم و کلام الهی سوگند می‌خورد، تا به نفی جنون از رسول اکرم (ص) به صورت محکم و متقن مهر تأیید بزند.

۳،۵ اسماء الحسنی

کار بست اسماء الهی در هر سوره که با هدف خاص سوره در ارتباط مستقیم است می‌تواند در کشف غرض سوره راهگشا باشد. در سوره قلم، از میان اسماء الهی، تنها «رَبِّ» ذکر شده است. رَبِّ ۱۰ بار به صورت مضاف با ضمایر مختلف به کار رفته است. در آیات ۲، ۱۹ و ۴۸، رَبِّک به ترتیب در هر آیه یک مرتبه و در آیه ۷، رَبِّک یک مرتبه، در آیات ۴۹ و ۵۰، به ترتیب رَبِّه و رَبُّه در هر آیه یک مرتبه، در آیه ۲۹، رَبُّنَا یک مرتبه و در آیه ۳۲، رَبُّنَا و رَبَّنَا، به ترتیب هر کدام یک مرتبه و در آیه ۳۴، رَبِّهَم یک مرتبه استعمال گردیده است که در راستای محوریت ربوبیت الهی با هدف سوره است (خامه‌گر، ۱۳۸۱، ص ۳۶۹). هرگونه اراده‌ای در برابر اراده الهی محکوم به شکست و ناکامی است در واقع سنت‌ها و مشیت الهی و در حقیقت «ربوبیت تامه الهی» اقتضا می‌کند که چنین باشد. این تعداد و سطح کاربرد «رَبِّ» در سوره قلم، بیانگر رمز نقش کلیدی در جهت تأکید بر ناکامی و تهدید دشمنان پیامبر اکرم (ص) و گواهی‌دهنده حمایت و پیروزی و توفیق رسول اکرم(ص) در ابلاغ رسالتش می‌باشد. آیات این سوره بر محور انذار هستند و انذار گستره رحمت الهی است که همه چیز را تحت پوشش «رَبِّ» که حتی عذاب را شامل می‌شود، در بر می‌گیرد. (رحمت مطلق) و در عین فراگیری رحمت، آن را به مؤمنان پرهیزکار عطا می‌کند (رحمت خاص) (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۹۵).

پایان سوره همانند شروع آن به درماندگی مشرکان اشاره دارد. از این رو خداوند به مسلمانان می‌گوید که علت اصلی ناسزاگویی مشرکان، استدلال

مصدر و مصدر به معنی تسبیح است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲۱۲؛ راغب اصفهانی، ص ۳۹۲). کلمه «سبحان» در آیه «قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ» (قلم/ ۲۹) سخن کسانی است که بعد از آمدن عذاب الهی خسران زده هستند و می گویند: «پروردگارا، تو را به پاکی می ستاییم، ما واقعاً ستمگر بودیم.» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۵۰۷). واژه «تَحْكُمُونَ» ۲ مرتبه در سوره قلم به کار رفته است؛ یکبار در آیه «مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ» (قلم/ ۳۶) و در آیه دیگر می فرماید: «أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا بِالْعَذَّةِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ» (قلم/ ۳۹) چنین اختیاری ندارند، و خدا با عهد و سوگندی شفاهی چنین پیمانی با ایشان نبسته است. عبارت «يُدْعَوْنَ إِلَى السَّجُودِ» ۲ مرتبه در سوره قلم به کار رفته است: «يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السَّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ * خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهُفُهُمْ ذِلَّةً وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السَّجُودِ وَ هُمْ سَالِمُونَ» (قلم/ ۴۲-۴۳). آیات خطاب به پیامبر اکرم (ص) می کند که ای پیامبر به یاد آر روزی را که بر این کفار بسیار سخت خواهد شد. با توجه به اینکه تمام کلمات پرکاربرد به غیر از واژه «رَبِّ» دو مرتبه بکار رفته است؛ این مسأله دلالت بر تأکید و اهمیت خداوند به صورت زنجیره وار بر یک مفهومی در محور سوره اشاره می کند. نعمت نبوت از ناحیه خداوند که از هر گونه ناپاکی منزله است (سبحان، تَسْبِيحُونَ) زیرا جنونی راه ندارد و قرآن به عنوان ذکر بر این مسأله یاد آوری می کند که شما نباید از ناحیه خودتان حکم کنید؛ زیرا شما با نافرمانی خود در دنیا دعوت حق را استجابت نکردید و در نهایت در قیامت نیز توانایی استجابت دعوت به سجده و فرمان برداری را ندارید؛ لذا عذابی از ناحیه خداوند که نتیجه اعمال شماست، در دنیا و آخرت گریبانگیر شما خواهد شد.

۳/۷ کلمات تک کاربرد

مفهوم گویا و فصیح یک کلمه در بیان مراد شارع می تواند با محور اصلی در ارتباط باشد. در سوره قلم عبارت «خُلِقَ عَظِيمٌ» عبارتی است که تنها یک مرتبه در قرآن و در آیه ۴ این سوره آمده است. کلمه

ج ۱۰، ص ۵۱۳). برخی دیگر معتقدند که علت آمدن ذکر این است که خداوند انسان را به ربوبیت، حقانیت الهی در ابعاد مختلف زندگی و عقل هایشان که انسان را در مسیر مستقیم فطرت، حق و هدف سلیم بدون غفلت و انحراف متذکر می سازد. تذکر به معنای عدم غفلت است؛ اعم از اینکه تذکر، قلبی یا زبانی باشد (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۳۴۳). کلمه «ذکر» در آیات انتهایی سوره به نوعی اتمام حجت است برای کسانی که پیامبر اکرم (ص) را نفی می کردند و او را مجنون می خواندند.

کلمه «عذاب» نیز از کلمات کلیدی این سوره در حق مشرکان است. این واژه ۲ مرتبه در این سوره در یک آیه به کار رفته است: «كَذَلِكَ الْعَذَابُ وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ» (قلم/ ۳۳) که حاکی از هشدار جدی خداوند به سرانجام کار مشرکان است. این آیه مربوط به صاحبان باغ می باشد که منظور از عذاب اولی عذاب دنیوی است که در عین ناباوری گریبان آنها شد و آنها را از خواب غفلت بیدار نمود. اما در ادامه آیه اینکه فرمود: «عذاب آخرت بزرگتر است اگر بفهمند» به خاطر هشدار بزرگ به کافران است.

واژه «لا تطع» دو مرتبه در سوره قلم آمده است. این واژه در آیه «فَلَا تُطِيعِ الْمُكْذِبِينَ» (قلم/ ۸) به معنی مطلق موافقت اعم از عملی و زبانی است بدین معنی که مکذبان را با زبان و عمل همراهی نکن (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۷۰) و در آیه «وَلَا تُطِيعُ كُلَّ خَلَافٍ مَّهِينٍ» (قلم/ ۱۰) پیامبر اکرم (ص) را به عدم اطاعت مطلق از کسانی که متصف به دو صفت خلافت و مهین هستند، برحذر می دارد. «خَلَافٍ» به کسی که به چیزهای مهم یا غیر مهم زیاد قسم می خورد گفته می شود. «مهین» به معنای حقارت است؛ که منظور از آن در آیه، حقارت رأی و کوتاهی فکر است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۷۱). ریشه «سبح» نیز ۲ مرتبه در کل سوره تکرار شده است. اصل «سبح» به معنای تنزیه خدا از هر بدی و نالایقی است. ریشه «سبح» یک مرتبه به شکل فعل مضارع «تُسَبِّحُونَ» آمده است. «سبحان» اسم

هنگامی که او فوت کرد فرزندان از این کار امتناع ورزیدند لذا غذایی آمد و باغ نابود شد بعد آنها توبه کردند. به عبارتی داستان مبین ناپایداری و سست بودن قدرت کافران و مشرکان است. (ر.ک: ماوردی، بی‌تا، ج ۶، ۶۷؛ مقاتل، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ۴۰۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۱۹، ۲۴۰)

۳/۹ سیاق آیات

محدوده سیاق سوره قلم در پنج محور (آیات ۱ تا ۹ - آیات ۱۰ تا ۱۶ - آیات ۱۷ تا ۴۷ - آیات ۴۸ تا ۵۰ - آیات ۵۱ و ۵۲) شناخته شده است که دریافت‌های حاصل از تدبر در سوره و آیات آن را بر اساس این دسته‌بندی در قالب جدولی که ذیل مضامین کلی سوره آمده، نمایش داده است. در ارتباط با مکی و مدنی بودن سوره قلم میان مفسران اختلاف نظر است؛ برخی معتقدند که نزول آیات سوره قلم قبل از هجرت در مکه بوده است (طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۷۳؛ سیوطی، ج ۶، ص ۲۴۹؛ معرفت، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۶۸؛ خرمشاهی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۲۵۸) و مانند سایر سوره‌های مکی عناصر محوری آن اصول دین، توحید و معارف دینی و خطوط کلی اخلاق و حقوق است ولی برخی نیز معتقدند که برخی آیاتش مکی و برخی مدنی است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۶۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۴۹۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۲۶). با توجه به اینکه سوره قلم دومین سوره نازل شده بود و خیلی از افراد در مکه با پیامبر اکرم (ص) دشمنی داشتند؛ لذا در چنین فضایی عده‌ای حضرت را متهم به جنون کردند ولی خداوند حق بودن قرآن کریم و رسولش را تأیید کرد.

۴ مضامین کلی سوره

سوره قلم با دعوت علنی رسول خدا (ص) نازل گردید لذا مشرکان با شگردهای مختلف اعم از تهمت جنون و الهام گرفتن رسول خدا (ص) از جنیان سعی کردند تا او را سرکوب کنند. سوره قلم رسول الهی را در پیروزی خود و شکست دشمنان تسلی خاطر می‌دهد. به نظر می‌رسد علامه محور سوره قلم را دلاری پیامبر اکرم (ص) نسبت به تهمت‌های ناروای

«خُلِقَ» به معنای ملکه نفسانی است که افعال بدنی مطابق اقتضای آن ملکه از فضائل و رذائل به آسانی از آدمی سر می‌زند که اگر مطلق ذکر شود فضیلت و خلق نیکو از آن فهمیده می‌شود و البته معنای قوا و سجایای اخلاقی را که با بصیرت احساس می‌شود نیز افاده می‌شود.

عبارت «سَنَسِئُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ» عبارتی است که تنها یک مرتبه در قرآن کریم در آیه ۱۶ این سوره آمده است. «وسم» و «سمة» به معنای علامت‌گذاری و «خرطوم» به معنای بینی است که استعمال آنها دال بر توبیخ و ملامت کافران است. (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲۹، ص ۲۹). عبارت «لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ» تنها یک مرتبه در قرآن کریم، در آیه ۵۱ این سوره آمده است: «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» (قلم/ ۵۱). به این معنی که: هنگامی که کافران وقتی به قرآن گوش دادند نزدیک بود تا با چشم زخم به تو آسیب برسانند. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۵۱۲). «زلق» یعنی لغزش و «ازلاق» به مفهوم صرع می‌باشد که کنایه از هلاک کردن است. (راغب اصفهانی، ص ۳۸۲). به اتفاق نظر همه مفسران مراد از «ازلاق به ابصار» چشم زدن است، که خود نوعی از حالات نفس انسان می‌باشد که نه قابل تأیید و نه قابلیت رد کردن را دارد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۳۸۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۶۱۸؛ مدرسی، ج ۱۶، ص ۲۵۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۵۱۰).

۳/۸ داستان سوره

داستان‌های قرآنی با مضامین و هدف اصلی همسو هستند (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۹۵ش، ۱۰۰-۱). سعید حوئی در این باره می‌نویسد: «در هر جا قصه‌ای به بحث نهاده می‌شود یا تکرار می‌گردد، صرفاً تأمین خاصی مقصود است که هم با سیاق ویژه آن سوره و هم با سیاق کل قرآن هماهنگ است.» (حوئی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۶۹). داستان سوره قلم در مورد برخی از ثروتمندان است که بوستان سبزی در شهر یمن داشتند. پیرمردی باغی داشت که از آن اتفاق می‌کرد

۱۳۸۷: ج ۲۴، ص ۱۹۰). بنابراین به صورت کلی دسته اول آیات اشاره به نبوت، اخلاق پیامبر، گواهی تاریخ و عدم صلاحیت کفار برای تشخیص جنون و گمراهی می‌کند.

۴،۲ آیات ۱۰-۱۶- خصوصیات اخلاقی و شخصیتی تهمت‌زنندگان

الف- معرفی چهره واقعی دشمنان پیامبر(ص) با برشمردن صفات اخلاقی و رفتاری زشتی که به آنها آلوده اند(ردایل اخلاقی) هر یک از این صفات به تنهایی می‌تواند مانع اطاعت و تبعیت از اهلیش باشد: «وَلَا تُطِيعُ كُلَّ خَلَافٍ مَّهِينٍ * هَمَّازٌ مَّشَاءٌ بِمِیمٍ * مَنَاعٌ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٌ * عَتَلٌ بَعْدَ ذَلِكَ رَنِيمٌ» (قلم/ ۱۰-۱۳).

ب- بیان دلایل گرفتاری دشمنان پیامبر در وادی غفلت، غرور و گمراهی (تعلق خاطر زیاد و تفاخر احمقانه ی آنان به ثروت و فرزندان): «أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَ بَنِينَ» (قلم: ۱۴)

ج- اذعان صریح به غفلت، غرور و گمراهی دشمنان دروغ زن به پیامبر: «إِذَا تَتَلَّى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ» (قلم/ ۱۵).

د- بشارت به پیروزی حق و آشکارشدن حقیقت و ناکامی دشمنان پیامبر(ص): «سَنَسِيْهُ عَلَيِ الْخُرُطُوْمِ» (قلم/ ۱۶). بنابراین به صورت کلی دسته دوم آیات اشاره به معرفی چهره واقعی دشمنان پیامبر(ص) با بیان صفات اخلاقی و رفتاری زشت آنها اشاره می‌کند که عبارتند از: مهین، هماز، حلاف مشاء بنمیم، معتد، اثیم، مناع للخیر، عتل، زنیم و غرور به مال و قدرت علت مخالفت با آیات الهی؛ که در پایان به آشکار شدن حقیقت و ناکامی دشمنان اشاره می‌کند.

۴،۳ آیات ۱۷-۴۷ - عاقبت شوم تهمت‌زنندگان مشرک

برای فهم بهتر موضوع ناکامی دشمنان گمراه پیامبر (ص)، از اسلوب داستان گویی بهره برده و داستانی راست (حقیقی) مرتبط با موضوع سوره نقل است.

مشرکین و نهی پیامبراکرم (ص) از اطاعت مشرکین و مداهنه با آنان و صبر در برابر حکم پروردگارش می‌داند.

مضامین آیات سوره قلم به منظور نشان دادن ناکامی و سرافکندگی دشمنان پیامبر اکرم (ص) به پنج دسته تقسیم می‌شوند؛ که عبارتند از:

۴،۱ آیات ۱ تا ۹ - دلایل نفی اتهام جنون و تأکید بر حقانیت پیامبراکرم (ص)

الف- رد محکم، متقن و صریح اتهامات مشرکان و کافران با ایراد سوگند به قلم و آنچه در قالب سطور ظاهر می‌سازد: «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» (قلم/ ۱).

ب- تقویت اراده فرستاده خود با یادآوری نعمت قرآن و عدم جنون از پیامبر اکرم (ص) «مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ» (قلم/ ۲).

ج- نوید بی انقطاع بودن پاداش وی: «وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ» (قلم/ ۳).

د- تعظیم پیامبر با یادآوری خلق بزرگ و برجسته ی ایشان: «وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم/ ۴).

ه- بشارت به آشکار شدن بطلان ادعاهای دشمنان و به دنبال آن ناکامی آنان: «فَسَتَّبَصِرُ وَ يُبْصِرُونَ * بِأَيِّكُمْ الْمَفْتُونُ» (قلم/ ۵-۶).

و- تأیید پیامبر (ص) و اینکه او در مسیر درست قرار داد و دشمنان او هستند که گمراه هستند: «إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ صَلَّى عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (قلم/ ۷).

ز- دروغ زن دانستن دشمنان پیامبر و پرهیز دادن او از پیروی از طریق نرمش: «فَلَا تُطِيعِ الْمُكَذِّبِينَ» (قلم/ ۸).

ح- اشاره به تلاش دشمنان برای سازش کشاندن پیامبر از طریق نرمش: «وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ» (قلم/ ۹). که در اینجا منظور انعطاف و نرمش پیامبر با بی توجهی به بخشی از فرمان های خدا، در راستای میل و خواسته ی دشمنان است.(مکارم شیرازی،

تَحْكُمُونَ* سَلِّمُوا إِلَيْهِمْ بِذَلِكَ رَعِيمٌ* أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ
فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ» (قلم/ ۳۶-۴۱).

ز- توصیف ذلت دروغ زنان و کافران در آخرت: «
يَوْمَ يَكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَ يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا
يَسْتَطِيعُونَ* خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهُفُهُمْ ذِلَّةٌ وَ قَدْ
كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سَالِمُونَ» (قلم/ ۴۲-
۴۳).

ح- اذعان به اینکه دروغ زنان کافر مهلت داده
شده اند و آنان در این بستر زمانی بر اثر لجاجت و
نادانی، روز به روز و آن در دام غفلت گرفتارتر
خواهند بود تا در آخرت آثار اعمال ناشایست خود را
ببینند (سنت تدریجی استدراج): «فَذَرْنِي وَ مَنْ يَكْذِبُ
بِهَذَا الْحَدِيثِ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ* وَ
أُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ* أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ
مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ* أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ» (قلم/
۴۴-۴۷). بنابر این، به صورت کلی دسته سوم آیات
اشاره به ابعاد عذاب (ذلت در دنیا و نرسیدن به
خواسته‌های دنیوی همانند صاحبان باغ)، عذاب
شدید در آخرت (حتمی بودن عذاب و عدم تساوی
مسلمان و مجرم، عدم وجود تعهد و پیمانی از سوی
خداوند، ناتوانی آنان در جلوگیری از عذاب)، ناتوانی
خدایان و مجرمان از ابدال تغییر حکم الهی رهنمون
است.

۴،۴ آیات ۴۸-۵۰ - وظیفه رسول خدا (ص) در برابر تهمت‌زنندگان

الف- توصیه پیامبر به صبر تا فرارسیدن زمان عذاب
دشمنان گمراه ایشان: « فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ» (قلم/
۴۸).

ب- توصیه به پیامبر (ص) در مورد صبر و پرهیز
دادن وی از شتاب زدگی در درخواست عذاب برای
دروغ زنان و دشمنان گمراه با یادآوری داستان همدم
ماهی (یونس): «و لَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَ
هُوَ مَكْظُومٌ» (قلم/ ۴۸).

الف- با ذکر قصه ی باغ، در واقع دروغ زنان و
دشمنان گمراه پیامبر را که با داشتن مال و فرزند
دچار غرور و غفلت و طغیان شدند را انذار داده و
آنان را به صاحبان باغ تشبیه کرده و حتمی بودن
عذاب این دنیایی آنان را گواهی داده است: «إِنَّا
بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا
مُصْبِحِينَ* وَ لَا يَسْتَنْتَوْنَ* فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِنْ
رَبِّكَ وَ هُمْ نَائِمُونَ* فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ* فَتَنَادُوا
مُصْبِحِينَ* أَنْ آغْدُوا عَلَي حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ*
فَانْطَلَقُوا وَ هُمْ يَتَخَفَتُونَ* أَنْ لَا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ
مِسْكِينَ* وَ غَدُوا عَلَي حَرْدٍ قَادِرِينَ* فَلَمَّا رَأَوْهَا قَالُوا
إِنَّا لَصَّالُونَ* بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ» (قلم/ ۱۷-۲۷).

ب- این واقعیت را که تنعم انسان، ابتلا و
آزمایش خداوند است، را از زبان دشمنان به صراحت
گوشزد کرده است: «قَالَ أَوْسَطُهُمْ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ لَوْ لَا
نُسَبِّحُكُمْ* قَالُوا سُبْحَانَ رَبَّنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ* فَأَقْبَلَ
بَعْضُهُمْ عَلَي بَعْضٍ يَتَلَوُمُونَ* قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا
طَاغِينَ* عَسَى رَبُّنَا أَنْ يُبَدِّلَنَا خَيْرًا مِنْهَا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا
رَاغِبُونَ» (قلم/ ۲۸-۳۲).

ج- بر بزرگ تر و سخت تر بودن آخرت نسبت به
عذاب این دنیا تأکید کرده و آگاهی داده است: «
كَذَلِكَ الْعَذَابُ وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ»
(قلم/ ۳۳).

د- یادآوری پاداش پرهیزکاران در آخرت: «كَذَلِكَ
الْعَذَابُ وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ» (قلم/
۳۴).

ه- تصریح به اینکه تسلیم شدگان در برابر اوامر
الهی با بدکاران مساوی نیستند: «أَفَنَجْعَلُ
الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ» (قلم/ ۳۵).

و- رد مستدل توهم دشمنان گمراه پیامبر که
خیال می کردند با وجود گمراهی و نپذیرفتن حقیقت
و تسلیم نشدن در برابر اوامر الهی، در آخرت
همچنان متنعم هستند: «مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ* أَمْ
لَكُمْ كِتَابٌ فِيهِ تَدْرُسُونَ* إِنْ لَكُمْ فِيهِ لَمَّا تَخَيَّرُونَ* أَمْ
لَكُمْ آيْمَانٌ عَلَيْنَا بِالْعَقَّةِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَّا

يَكَاذُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا
الذِّكْرَ وَ يَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ» (قلم/ ۵۱).

ب- تذکر جهان و جهانیان خواندن کتاب
الهی(قرآن): «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (قلم/ ۵۲).
به صورت کلی دسته پنج آیات اشاره به منشأ اصلی
شایعه پراکنی و ناسزاگویی مشرکان، اندوه و کینه‌ای
است که از رشد روزافزون اسلام دارند و برملا کردن
نقشه‌های آنها توسط خداوند و اعجاز قرآن کریم
که مشتمل بر نصایح عالی برای مردم و خیرخواهی
مشرکان در ایمان آوردن به خداوند و قرآن است.

براساس سیاق سوره قلم مضامین این سوره را به
۵ دسته به صورت جدول زیر بیان می‌گردد.

ج- یادآوری لطف و نصرت خداوند نسبت به
فرستادن و رسولانش: «لَوْ لَا أَنْ تَدَارِكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ
لَتُبْدِيَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ» (قلم/ ۴۹).

د- تأکید دوباره بر ناکامی دشمنان و پیروزی و
توفیق دوستان خداوند(در اینجا برگزیدگان و رسولان
الهی): «فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ» (قلم/
۵۰).

به صورت کلی دسته چهارم آیات اشاره به یک
بازپرسی کامل از دشمنان دروغگو دارد؛ که پیامبر
(ص) فرمان به سازش نکردن و صبر کردن و نفرین
نکردن دشمنان بر خلاف حضرت یونس (ع) می‌کند.

۴،۵ آیات ۵۱-۵۲ - تهمت جنون، اوج

درماندگی مشرکان

الف- رد دوباره اتهام دشمنان دروغ زن و گمراه پیامبر
که در آغاز سوره به آن پرداخته شده است: «وَإِنْ

ردیف	شماره آیات هر دسته	نقاط تمرکز
۱	دسته اول آیات ۱ تا ۹	رد محکم، متقن و صریح اتهامات مشرکان و کافران با ایراد سوگند به قلم و آنچه در قالب سطور ظاهر می‌سازد.
		تقویت اراده‌ی فرستاده خود با یادآوری نعمت قرآن و نوید بی‌انقطاع بودن پاداش وی
		تعظیم پیامبر (ص) با یادآوری خلق بزرگ و برجسته‌ی ایشان
		بشارت به آشکار شدن بطلان ادعاهای دشمنان و به دنبال آن ناکامی آنان
	دلایل نفی اتهام جنون از پیامبر و تأکید بر حقانیت پیامبر اکرم (ص)	تأیید پیامبر (ص) و اینکه او در مسیر درست قرار داد و دشمنان او در گمراهی به سر می‌برند.
		دروغ زن دانستن دشمنان پیامبر (ص) و پرهیز دادن او از پیروی از طریق نرمش
		اشاره به تلاش دشمنان برای سازش کشاندن پیامبر (ص) از طریق نرمش (بی‌توجهی به بخشی از فرمان ای خدا، در راستای میل و خواسته دشمنان).
۲	دسته دوم آیات ۱۰ تا ۱۶	معرفی چهره واقعی دشمنان پیامبر (ص) با برشمردن صفات اخلاقی و رفتاری زشتی که به آنها آلوده‌اند (رذایل اخلاقی) هر یک از این صفات به تنهایی می‌تواند مانع اطاعت و تبعیت از اهلش باشد.
		اذعان صریح به غفلت، غرور و گمراهی دشمنان دروغ‌زن به پیامبر (ص) بیان دلایل گرفتاری دشمنان پیامبر (ص) در وادی غفلت، غرور و گمراهی (تعلق خاطر زیاد و تفاخر احمقانه‌ی آنان به ثروت و فرزندان)
	خصوصیات اخلاقی و شخصیتی تهمت زندگان	اشاره به ادعای دروغ دشمنان (نسبت دادن آیات الهی به افسانه‌های پیشینیان) که از عجز و ضعف و گرفتاری آنان در وادی غفلت، غرور و گمراهی ناشی شده است.
		بشارت به پیروزی حق و آشکارشدن حقیقت و ناکامی دشمنان پیامبر (ص)
۳	دسته سوم آیات ۱۷ تا ۴۷	برای فهم بهتر موضوع ناکامی دشمنان گمراه پیامبر (ص)، از اسلوب داستان‌گویی بهره برده و داستانی راست (حقیقی) مرتبط با موضوع سوره نقل است.
		با ذکر قصه‌ی باغ، در واقع دروغ زنان و دشمنان گمراه پیامبر (ص) را انذار داده و آنان را به صاحبان باغ تشبیه کرده و حتمی بودن عذاب این دنیایی آنان را گواهی داده است.
	عاقبت شوم تهمت‌زندگان مشرک	داشتن مال و فرزند را یکی از عوامل غرور و غفلت و در پی آن طغیان داده و آنان را به صاحبان باغ تشبیه کرده و حتمی بودن عذاب این دنیایی آنان را گواهی داده است.
		این واقعیت را که تنعم انسان آزمایش خداوند است، به صراحت گوشزد کرده است.
		بر بزرگ‌تر و سخت‌تر بودن آخرت نسبت به عذاب این دنیا تأکید کرده است.
		یادآوری پاداش پرهیزکاران در آخرت

تصریح به اینکه تسلیم شدگان در برابر اوامر الهی با بدکاران مساوی نیستند.		
رد مستدل توهم دشمنان گمراه پیامبر (ص) که خیال می‌کردند با وجود گمراهی و نپذیرفتن حقیقت و تسلیم نشدن در برابر اوامر الهی، در آخرت همچنان متنعم هستند.		
توصیف ذلت دروغ زنان و کافران در آخرت		
اذعان به اینکه دروغ زنان کافر مهلت داده شده اند و آنان در این بستر زمانی بر اثر لجاجت و نادانی، روز به روز و آن در دام غفلت گرفتارتر خواهند بود تا در آخرت آثار اعمال ناشایست خود را ببینند(سنت تدریجی استدراج)		
توصیه پیامبر (ص) به صبر تا فرارسیدن زمان عذاب دشمنان گمراه ایشان	دسته چهارم آیات ۴۸ تا ۵۰	۴
آیات این دسته یک بازپرسی کامل از دشمنان دروغ زن		
توصیه به پیامبر(ص) در مورد صبر و پرهیز دادن وی از شتاب زدگی در درخواست عذاب برای دروغ‌زنان و دشمنان گمراه با یادآوری داستان همد مای (یونس)		
یادآوری لطف و نصرت خداوند نسبت به فرستادن و رسولانش	وظیفه پیامبر در برابر تهمت‌زنندگان	
تأکید دوباره بر ناکامی دشمنان و پیروزی و توفیق دوستان خداوند(در اینجا برگزیدگان و رسولان الهی)		
رد دوباره اتهام دشمنان دروغ زن و گمراه پیامبر (ص) که در آغاز سوره به آن پرداخته است.	دسته پنجم آیات ۵۱-۵۲	۵
تذکر و یادآوری برای جهان و جهانیان خواندن کتاب الهی(قرآن)	تهمت جنون، اوج درماندگی مشرکان	

۵ نتیجه گیری

با درماندگی در برابر قرآن کریم و در اواسط سوره با طرح مباحثی نظیر خصوصیات تهمت زندگان کلام آنها را باطل می‌داند. از طرفی خداوند در قالب داستان نتیجه (عذاب دنیوی و اخروی) مشرکان را بیان می‌کند. لازم به ذکر است که این کشفیات با معیارهای درونی سوره نیز هماهنگ است. نام سوره، ارتباط آیات ابتدایی و پایانی سوره، کاربرد حرف مقطعه ن، کلمات پرتکرار، کلمات تک کاربرد، اسماء الحسنی، داستان های سوره، سیاق آیات مهم‌ترین معیارهای کشف محور سوره قلم است که با مجموعه سیاق و مضامین سوره منطبق است.

سوره قلم با نظرداشت مجموع دیدگاه مفسران حاوی ساختاری منظم در قالب موضوعات متعدد دارای هدف اصلی می‌باشد؛ براساس سیاق سوره قلم، هدف این سوره هشدار به کسانی است که به پیامبر اکرم (ص) تهمت جنون می‌زنند که به نادرستی و ناکامی و حتمی بودن عذاب و درماندگی دشمنان به قرآن کریم بازگشت دارد. در حقیقت مضمون اصلی سوره با سوگند به قلم آغاز شده که به نفی جنون پیامبر اکرم(ص) با نعمت رسالت می‌پردازد و در آیات پایانی نیز تهمت جنون مشرکان

منابع

- قرآن کریم.
- آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بستانی، محمود. (۱۴۲۴ق). التفسیر البنائی للقرآن الکریم، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ق). نظم الدرر فی تناسب آیات و السور، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- تستری، سهل. (۱۳۸۱ش). تفسیر التستری، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ش). تفسیر تسنیم، قم: اسراء.
- حوی، سعید. (۱۴۱۲ق). الأساس فی التفسیر، قاهره: دارالسلام.
- خامه گر، محمد. (۱۳۸۱ش). ساختار هنری سوره های قرآن، تهران: امیر کبیر.
- (۱۳۹۵ش). ساختار هندسی سوره های قرآن کریم، تهران: چاپ و نشر بین الملل.
- (۱۳۸۲ش). تفسیر ساختاری سوره قلم، رشد آموزش قرآن، شماره ۳، صص ۲۰-۱.
- خرمشاهی، بهاء الدین. (۱۳۷۷ش). دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: ناهید.
- دروزه، محمد عزه. (۱۳۸۳ق). التفسیر الحدیث ترتیب السور حسب النزول، قاهره: داراحیاء الکتب العربیه.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: انتشارات دارالقلم.
- رامیار، محمود. (۱۳۶۲ش). تاریخ قرآن، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف، بیروت: دارالکتب العربی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (بی تا). لباب النقول فی اسباب النزول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن، بیروت- قاهره: دارالشروق.
- فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). تفسیر من وحی القرآن، بیروت: دار الملائک للطباعة و النشر.
- قرائتی، محسن. (۱۳۷۸ش). تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس های از قرآن.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱ش). قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- قرطبی، احمد بن محمد. (۱۳۶۴ش). الجامع لاحکام القرآن، تهران: ناصر خسرو.
- کوهی گونیانی، قمر. (۱۳۹۲ش). «آموزه توحید ربوبی در سوره قلم». مطالعات تفسیری. سال ۴، صص ۸-۲۴.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن، بی جا: دار احیاء التراث العربی.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون، بیروت، دارالکتب العلمیه.

مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار احیاء التراث.

مهدوی راد، محمد علی. (۱۳۸۲ش). آفاق تفسیر مقالات و مقولاتی در تفسیر پژوهی، تهران: هستی نما.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۷ش). تفسیر نمونه، قم: دارالکتب الاسلامیه.

مدرسی، محمد تقی. (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن، تهران: دار محبی الحسین.

مصطفوی، حسن. (۱۳۹۳ق). التحقيق في كلمات القرآن الكريم، قم: مرکز نشر الآثار المصطفوی.

معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۵ق). التمهيد في علوم القرآن، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.